

и Босне, аутор дозвољава да је у том периоду (посебно у западној Србији и у Захумљу) постојао и термин »племенштина« или »племенита земља«, који је остао карактеристичан за босански аграрни систем. Истоветност у терминологији аграрнога система дозвољава тврђу о великој блискости феудалних односа Србије и Босне у XII и XIII стољећу у почетном периоду државе Немањића, те самосталне државности босанске. За успјешно истраживање динамике у феудалним односима за аутора су од не малог значаја промјене садржаја неких термина, а посебно ријечи »властела«. Он тврди да је почетком XIV стољећа ранија ознака ријечн »бољари«, »војници« и других замијењена јединственим термином »властела«, који је раније означавао само виши слој владајуће класе.

Узевши у цјелини, ово дјело није статичан приказ српског средњовјековног друштва, већ приказ динамике његовог развоја у фази феудализма. Ова књига представља сажет приказ основних етапа развоја српске феудалне државе, њене друштвене структуре и имовинских односа, те феудалне производње и привреде. Дјело представља комплексну грађу за изучавање српскога феудализма засновано не само на анализи основних линија и тенденција развитка феудалне државности већ и на динамици феудалног земљишног власништва, те промјенама у структури владајуће класе тога времена. До сада је на руском језику и од совјетских аутора написана обимна научна и стручна литература о нашој националној историји, а посебно о периоду средњег вијека. Од савремених аутора споменуто само неколицину: Боброва, Бромлеј, Готје, Грачев, Достјан, Москаленко, Никитин, Соколовски, Хвостова, Шаферова (нарочито плодан писац) и још неки. Међу совјетским ауторима највише је истраживао и писао о историји средњевјековне Србије Евгеније Павлович Наумов. До сада је штампао око 35 научних радова. Ово дјело је резултат и сиптеза његових многобројних радова, студија и монографија из историје српскога феудализма.

Фуад Слипичевић

ЈАРОСЛАВ ШИДАК: *Студије о »Цркви босанској« и богумилству*, Загреб 1974, (стр. 400)

Мало је проблема у историографији побудило такву пажњу историчара и других научника као »Црква босанска«. Па и поред тога не може се рећи да је овај проблем коначно ријешен. Напротив, различита мишљења приликом изучавања појединих питања овог проблема још више су дошла до изражаја, а тиме је и проблем »Цркве босанске« остао и даље актуелан. Мада извјестан број хипотеза отпада као сувишан, преостају бројне појединости, важне за цјеловито рјешење, којима треба посветити доста пажње. Па ипак, неке црте коначног рјешења овог проблема већ се сасвим добро називу.

Низу књига о проблему »Цркве босанске« придружила се и књига Ј. Шидака *Студије о »Цркви босанској« и богумилству*.

Истина она не доноси нека нарочито нова открића (углавном су то већ објављени радови), али су нова нека гледања којима се жели овај проблем још више развијетли. Као што то и сам аутор каже, књига садржи већ раније објављене радове у раздобљу од 1950. до 1969. године, затим коментаре у којима аутор покушава да ревидира извјесне ставове и погледе других историчара. Осим композиционих, стилских и језичких измјена у односу на раније радове, проведене су и неке измјене у самом садржају текста. Све ове промјене, углавном, видљиве су у научном апарату.

Поред предговора на почетку, књига садржи већа поглавља подијељена на поднаслове. Прво поглавље садржи четири поднаслова, поређана сједећим редосљедом:

Око питања »Цркве босанске« и богумилства. (Овај рад је аутор раније објавио у Хисторијском зборнику бр. III за 1935 год.) – *Питање »Цркве босанске« у иновијој литератури* (објављено у Годишњаку историјског друштва БиХ бр. 5, Сарајево 1953. *Данашње стање питања »Цркве босанске« у историјској науци* (објављено у Хисторијском зборнику бр. 7, 1954). *Богумилство и херетичка »Црква босанска«*) изашло у Хисторијском прегледу бр. 4, 1958).

Наведена четири поднаслова, као што и сам аутор говори, износе његове погледе на проблем »Цркве босанске«. У њима су изложени и ставови историчара који су се бавили овом проблематиком, почев од ставова Ф. Рачког које Шидак жели ревидирати. Присутни су ставови Ф. Шишића и М. Барале, који, углавном, прихватају гледишта Ф. Рачког. Аутор књиге се посебно критички осврће на ставове Ћ. Трухелке у вези са »Црквом босанском«. Између осталог, Трухелка заступа мишљење о настанку »Цркве босанске« још у првом столећу, сматрајући да је њен оснивач један од Исусових ученика. Шидак одбацује и Трухелкино мишљење да је Радиј »гост« био ожењен, сматрајући да се »крстјани«, чланови »Цркве босанске« нису женили. На крају, Шидак не усваја мишљење Ћире Трухелке о времену ишчежавања »Цркве босанске«. Према Трухелкином ставу »Црква босанска« ишчежава корак по корак »без трага силе, борбе и отпора«, претапајући се иначе у њој опречну исламску вјерску заједницу. Шидак, такођер, не уважава Трухелкино мишљење: »да су се остаци патарена одржали још неко вријеме под именом потура или патура које је остало од старих патара-патарена«. На основу рјечника Мухамеда Хеваије из 1631. год, кога зазива Шидак у помоћ, да би демантирао овакав Трухелки став, установљено је да је ријеч о потури, а не о патури, и да је ријеч потура, синоним ријечи сељак.

Ставове Васе Глушца, који говори о православљу самосталне »Цркве босанске«, аутор ове књиге је подвргао веома оштрој критици рекавши, између осталог, – Својим најновијим приносима није дакле Глушца ниуче унаприједно даљњи знанствени рад. Такво писање је несумњиво назадак у коме мора угинути свака знанствена истина.¹⁾

Шидак дјелимично прихвата мишљења М. Динића, С. Ђирковића, D. Kniewalda и чешког византолога M. Loosa у вези са проблемом »Цркве босанске«. Прихватио је став M. Динића да су патарени представници »Цркве босанске« и да се никада не заклињу као свједоци него да само дају »обећање«.

Новију литературу о питању »Цркве босанске« аутор подвргава критичкој анализи, нарочито ставове византолога S. Runcimana, D. Obolenskog, A. Schmausa, В. Глушца и А. Бенца. Не прихвата ни став D. Kniewalda и Л. Петровића, који име богумила за све припаднике »Цркве босанске« замјењују именом »крстјани«. Сматра да је за припаднике »Цркве босанске« најадекватнији назив: вјерници »Цркве босанске« или, краће, патарени. Назив богумили у средњовјековној Босни нису познавали ни вјерници »Цркве босанске« ни њихови противници. Шидак се не слаже са мишљењем А. Соловјева да патаренима коријен треба тражити у Тракији. Везу између дуалистичких херетика на Западу и богумила на Балканском полуострву посвједочују бројни подаци у западним списима, али података који би упућивали на неку непосреднију везу између богумила и босанских херетика нема у савременим изворима.

У другом поглављу ове књиге налазе се радови који такођер чине једну заокружену цјелину. То су, углавном, прилози који се односе на рукописе »Цркве бо-

1. Ј. Шидак, *Нови приноси спору о »босанској херези«*, Књижевни тједник 22 – 23, Загреб 1942. Овако оштру оцјену Шидак даје поново и у овој књизи, Ј. Шидак, *Студије о »Цркви босанској« и богумилству*, 28.

санске». Ово поглавље садржи пет подналова који су поређани сљедећим редосљедом: – *Копитарово босанско еванђеље у склопу питања »Цркве босанске«* (објављен у Слову бр. 4–5, 1955). – *Маргиналија уз један рукопис »Цркве босанске«* у *Млетачкој Марцијни* (Слово, бр. 6–8, 1957) – *Два прилога о минијатурама у рукописима »Цркве босанске«* (Слово бр. 9–10, 1960) – *Босански рукописи у Государственој публичној библиотеци у Ленинграду* (Слово, бр. 17, 1966) – *Опорука »госта«* *Радина Бутковића (1466) као извор за »Цркву босанску«*.

У рјешавању важних питања око појаве рукописа »Цркве босанске« Шидак одбацује ставове А. Соловјева. Споменути прилози, по мишљењу аутора, најнепосредније говоре о уређењу и учењу »Цркве босанске« у 14. и 15. стољећу. Као прилог његовом становишту, у овој књизи разматра се ликовна проблематика везана за овај проблем.

У раду: »Опорука, гост« *Радина Бутковића*, као извор за »Цркву босанску«, уз који је дат и прилог са анализом, аутор заступа мишљење о подјели босанских херетика у »савршене« и »вјернике«, што је била карактеристика за све дуалисте на Западу. У овом раду Шидак даје критички осврт на Трухелкино, Соловјево, Кнiewaldovo, Мандићево и Ћирковићево разматрање проблема »Цркве босанске«.

Трећа глава ове књиге садржи низ објављених радова који су различити по садржају, али хронолошки представљају цјелину, и имају циљ да освијетле судбину »Цркве босанске« у периоду од трнаестог до петнаестог стољећа.

Истакијато мјесто у овој књизи заузима рад под насловом »*Ecclesia Slavonica*« и мисија доминиканаца у Босни. С обзиром на то да подаци о херетичком учењу у Босни нису старији од краја дванаестог стољећа, намеће се закључак да се »Црква босанска« развила из *Ecclesia bosnensis*, и да је њен изданак. Надаље, на овакав закључак упућује и чињеница да се и херетичка и католичка бискупија босанска, у савременим изворима, спомињу под истим називом, иако на различитим језицима. Према свему овоме, произилази да је *Ecclesia bosnensis* на почетку тринаестог стољећа имала исто уређење, као што је имала »Црква босанска« нешто касније. Ово бн била једна редовничка црква, у којој функцију бискупа врши поглавар реда »крстјана«.

У тијесној вези са овим радом је и прилог о херетичком »папн« у Босни у првој половини тринаестог стољећа. Шидак одлучно одбацује поставку о Билезманси као антипапи у Босни 1223. године, који је приликом прогона херетика у Верони прије споменуте године био присиљен да бјежи, па се тако склонно у Босни. Према изворима из прве половине четрнаестог стољећа, који се односе на »Цркву босанску«, а који су писани народним језиком, њеи поглавар се службеио називао само епискуп, а у обичном свакодневном говору »дјед«. Аутор књиге из тога извучи закључак да се епискуп »Цркве босанске« и у тринаестом стољећу исто тако називао »дјед«.

У врло опсежној расправи о документу под називом: »Дубиа« изнесен је историјат фрањевачког реда у Босни, који од 1340. године постаје опасан такмац домаћем слоју босанских »крстјана«. Иако се из наслова: »*Фрањевачка 'Дубиа' из 1372/3 године као извор за повијест Босне*« може претпоставити да тежиште лежи изван занимања »Цркве босанске«, ипак се по много чему односи на споменуту цркву. »Дубиа« у историографији означава 23 питања босанских викара. Она разликује три вјероисповијести: католичку, источно-православну и патаренску. Ф. Рачки »Дубиу« ограничава на Босну. Овакву тврдњу Шидак не прихвата, јер сматра да се ово вјероучење односи на босанску викарију.

На улогу »Цркве босанске« у јавном животу средњовјековне Босне односи се рад под насловом: »*О вјеродостојности исправе босанског бана Твртка, Стјепану Рајковићу*«. Поменути исправу је објавио Павле Ритер Витезовић почетком 18 стољећа. У овој књизи аутор такођер доноси текст исправе. Најважнији податак из цијеле исправе је свједочанство о доминантном положају самосталне »Цркве босанске« у вријеме кад Босанска влада бан који је био присталица католичке вјероиспови-

јести и кад папе настоје да посредством фрањеваца ојачају утицај католицизма. Седамдесетих година 14. стољећа »Црква босанска« је права државна црква са »крстјанима«, њеним редовницима, предвођеним врховним поглаваром »дједом« и стројницима.

Оцјену утицаја »Цркве босанске« у јавном животу босанског друштва, двадесетих година 15. стољећа дао је аутор у раду: »О аутентичности и значењу једне исправе босанског 'дједа' (1427)«. Од »дједа« Мирохне сачувана је једна исправа у латинском пријеводу Ивана Томка Мрнавића. Она је по мишљењу аутора ове књиге значајна у рјешавању даљег спорног питања о политичкој улози и значењу »Цркве босанске« у трећој деценији 15. стољећа. Исправу »дједа« Мирохне из године 1427. први је у литератури унио Б. А. Крчелић у своме дјелу: *De regnis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae notitiae preliminares* (1770. године). Исправа »дједа« Мирохне по Шидаковом мишљењу је аутентична, а Иван Томко Мрнавић је могао доћи само до оригиналне исправе споменутог »дједа« највише захваљујући исправи коју је издао Твртко II Твртковић 7. октобра 1426. године. Споменута исправа доприноси бољем познавању прилика у Босни у трећој деценији 15. стољећа. Углед »дједа«, као и сам утицај »Цркве босанске« у јавном животу земље, још је велик. Овакво значење није изгубила »Црква босанска« ни када је католичка црква у Босни добила своју посебну бискупију. До промјене утицаја »Цркве босанске« долази тек четрдесетих година 15. стољећа, и то постепено.

Посљедњи рад у првој глави књиге издваја се од осталих, јер не говори о »Цркви босанској«, него о херетичком покрету уопште на славенском Југу и међусобном прожимању хуситског покрета са херетичким учењем у Босни или још шире на Балкану. Приказивање вјерских односа у Сријему, гдје се проширио хуситизам, доприноси у овом раду разјашњењу и освјетљавању и неких питања која су у вези са бољим разумијевањем »Цркве босанске«. Могућа је претпоставка да је Хус посредством глагољаша могао сазнати и о босанској херези, а могао је о овом учењу чути и од студената из Сријема, источне Славоније и Хрватске, којих је у његово вријеме било на Прашком универзитету. Највјероватнија је претпоставка да су Мађари Хусово учење пренијели у споменуте наше крајеве, а највише у Сријем, како то сматра Шидак.

Четврта глава ове књиге доноси преглед литературе која третира проблем »Цркве босанске« у посљедњих двадесет и пет година. Овај дио се надовезује на прву главу, како се закључни текст завршава cjеловитим приказом стања, у коме се овај проблем данас налази, њиме је аутор желио да заокружи тематику цијеле књиге.

Осврћући се на третман »Цркве босанске« у поратној историографији, Шидак не прихвата мишљење А. Соловјева, који сматра да је богумилско учење одговарало извјесним социјалним и економским тежњама народа, а прије свега економским захтјевима властеле, и да се у 15 стољећу »Црква босанска« отуђила од селачког слоја и постала властеоска и господска. Кад је ријеч о односу »Цркве босанске« према симболу крижа, А. Соловјев сматра да је она, као и све дуалистичке секте, одбацила овај основни симбол кршћанства. Ишчезавање симболичке инвокације, по мишљењу Ј. Шидака, нестаје и из папских аката последице папе Александра II (друга половина 13. стољећа). Ово је, по његовом мишљењу, уско повезано са нестанком симболичке инвокације у Босни у вријеме њене самосталности. Тада започиње да преовлађује вербална инвокација. Ово само по себи није значило негацију крижа. Поткрепљујући ову своју тврдњу, аутор се позива на »исправу војводе Радосава Павловића и његова брата Иваниша из 1454. године, гдје они у присутности двојице достојајственика Цркве босанске присижу на еванђељу и на моћех заклањући се, између осталог, часним и животворећим крстом!«).

2. Овај цитат аутор је узео из збирке извора Ф. Миклошића, *Monumenta serbica*, Виена 1858. 472. Штампарском грешком унесена је година издања ове књиге. За годину издања књиге унесена је 1958, а треба 1858.

У настојању да буде што увјерљивији у својим ставовима, спомињући овај податак, по свему судећи аутор чини омашком два превида. Први је што Радосава Павловића и Иваниша спомиње као браћу, а њих као такве у историјској науци не можемо срести. Иваниш Павловић је био син војводе Радосава Павловића. Други превид лежи у датирању споменуте повеље коју аутор датира у 1454. години и коју веже за војводу Радосава и Иваниша – како је то већ споменуто. Споменуто повеља доиста потиче из овог времена, али се не односи ни на војводу Радосава нити на Иваниша, него на другу двојицу синова војводе Радосава Павловића: војводу Петра и кнеза Николу Павловића. Повеља је издана 15. јула 1454. године и њоме војвода Петар II и кнез Никола потврђују Дубровчанима све привилегије које су им подарили њихови преци, прво њихов дјед кнез Павле Раденовић, затим стриц војвода Петар Павловић и, напokon, њихов отац војвода Радосав и брат војвода Иваниш Павловић.³⁾ Да ову повељу није могао издати војвода Радосав, говори и чињеница да је он умро још 1441. године, а његов син Иваниш 1450. године.

Шидак у овој књизи покушава да оспори мишљења неких историчара који се занимају проблемом »Цркве босанске«. Тако он за D. Knievalda каже да је усвојио ставове А. Соловјева који су, по његову мишљењу, неприхватљиви. Став Д. Мандића о питању уређења »Цркве босанске« такођер не прихвата, иако стоји на становишту да је Мандићево дјело о »Цркви босанској« до данас најјеловитије. Шидак замјера Д. Мандићу на некритичком односу према латинским изворима.

Веома оштар суд аутор ове књиге даје о професору Анти Бабићу кад је ријеч о разматрању проблема »Цркве босанске«, сматрајући да је несигуран и колебљив у доношењу закључака. Шидак одбацује такође став професора Бабића о изједначавању »крстјана« са »савршенима« и о постојању Белизменса као »антипапе«.

Шидак, донекле усваја само мишљење С. Ђирковића, Ф. Шањека, D. Knievalda и Loosa. За С. Ђирковића каже да је неупоредиво критичнији и самосталнији и од А. Бабића и од Д. Мандића. По Шидаковом мишљењу велика је заслуга чешког византолога Loosa у иницирању неких проблема за које је потребна дубља анализа. Један од иницираних проблема код Loosa је и везивање најстаријег спомена о богумилству за западни дио Мале Азије. Он истиче да се богумилство на овој локацији појавило у 11. стољећу под именом fundagiagita и богумила, Loos даље стоји на становишту да је источна Бугарска колијевка богумилства на Балкану. Кад је ријеч о »Цркви босанској« и њеном постанку, Loos усваја мишљење Симе Ђирковића да је херетика Ecclesia Dalmatiae идентична са нешто каснијом црквом Slavoniae од које је настала »Црква босанска«, спајањем херетичких »крстјана« са остацима Ecclesia bosnensis тридесетих година 13. стољећа.

Износећи критички суд о Ђирковићевој тврдњи да нема никаквих доказа за континуитет између монашке заједнице од 1203. и касније »Цркве босанске«, осим имена »крстјана«, Шидак сматра да су ова објашњења недовољна. За аутора ове књиге остаје, за сада, поуздано увјерење С. Ђирковића да се тек од неуспјелог покушаја око реформе католичке Ecclesiae bosnensis 1232/33. може говорити о херетичкој »Цркви босанској«. У питању нестанка »Цркве босанске« С. Ђирковић заступа мишљење да је она била »уништена« у доба прогона за краља Томаша и да су од ње преостали у оквиру других цркава само неки незнатни остаци. Ф. Шидак појаву херезе у Босни с правом доводи, како то Шидак каже, у узрочну везу с прогоном херетика у далматинским градовима.

Сваки од ових радова у књизи има резиме на њемачком језику.

На крају књиге аутор је дао списак литературе о проблему »Цркве босанске«, као и о питању њеног односа са осталим херетичким покретима у Европи. Списак садржи око 200 библиографских јединица. Књига има веома прегледан именски регистар, а на самом крају је дат њен садржај.

3. Ф. Миклошић, *Monumenta serbica*, Vienna 1858. CCCCLXXII/469 – 472/.

Имајући у виду цјелокупност радова који су дати у овој књизи, читалац стиче утисак да је аутор сакупио сва мишљења која се односе на проблем »Цркве босанске«, подвргавајући их критичком суду и дајући своја тумачења о свему томе. С обзиром на то да аутор спомиње велик број историчара који се баве проблемом »Цркве босанске«, књига је погодна као добра оријентација оним историчарима који се буду даље бавили овом проблематиком и као таква представља велик допринос у историографији о »Цркви босанској«.

· Мр Паво Живковић

ХАЛИЛ ИНАЛЦИК: *Османско царство класичног доба од 1300 – 1600*, Српска књижевна задруга, Београд 1974, (стр. 357)

Савремени турски историчар Халил Иналцик познат је нашој научној јавности више од двадесет година. Његова студија *Од Стефана Душана до Османског Царства* објављена је у »Прилозима за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином«, III – IV, 1952 – 1953. у преводу проф. Недима Филиповића. Од тада он непрекидно сарађује с југословенским оријенталистима и историчарима. Његове студије и расправе из историје Османског Царства створиле су му истажнут углед у свијету и код нас. Књигу *Османско Царство класичног доба 1300 – 1600* објавио је као професор Универзитета у Чикагу која је са енглеског превела Милнца Михајловић. Ова студија састоји се из четири дијела.

Први дио Иналцикове књиге (стр. 5 – 76) под насловом »Кратак преглед османске историје 1300 – 1600« посвећен је војном и политичком успону Царства. Свети рат, газа, која се сматрала вјерском дужношћу, била је значајан чинилац у оснивању и развоју османске државе. Аутор наводи да су друштвене и политичке прилике у сусједним земљама подједнако ишле науку османској експанзији. Тимарски систем, који је био изразито османско обиљежје, јака централна власт и лична способност првих султана, како се истиче у овом дијелу књиге, утицали су да Османско Царство, и поред тренутних слабости почетком XV вијека, када је било захваћено унутрашњим нередима и грађанским ратом, успије да преброди кризу да би у току XVI вијека постало највећа свјетска сила која се простирала на три континента.

Наслов другог дијела ове књиге је »Држава« (стр. 77 – 168). Највећи дио Иналцик је посветио опису османских султана. Без османске династије, како наводи писац, Османско се Царство не би ни одржало. О значају и улози јањичара у управљању државним пословима писао је доста кратко, али и сажето. Тимарски систем била је једна од основних полуга успона Царства. Велику пажњу државна организација је посвећивала правосућу. Ред су и закон били стална брига администрације у вријеме успона Царства. Османлије су, како аутор наглашава у овом дијелу, у почетку у освојеним земљама често задржавале извјестан број локалних закона, а када би довољно учврстили своју власт у освојеном подручју, у погодном тренутку би их укидали. Султанов двор је, према писцу студије, био у правом смислу средиште власти. На табелама 1 и 2 (стр. 117 и 119) дат је приказ о хијерархијској лествици различитих група у Сарају, који је уједно био и стваралачки извор османске културе. Царство је у XVI вијеку било на врхунцу своје моћи и подијељено на 32 ејалета, која је Иналцик приказао у табели 3 (стр. 150), дајући најосновније податке о сваком од наведених ејалета.

»Привредни и друштвени живот« је наслов трећег дијела (стр. 169 – 232). У њему је приказан друштвени и политички живот Царства. На табели 4 (стр. 174) на-